
DR. HAJDÚ ZOLTÁN

**GEOPOLITIKA KÖZÉPISKOLAI DIÁKOK SZÁMÁRA
(ZSEBATLASZ 1913-1919)**

Absztrakt

A Földrajzi Zsebatlasz (1913-1919) a Magyar Földrajzi Intézet Rt. üzleti vállalkozása volt, melynek elsődleges célja a középiskolai földrajzi oktatás támogatása volt. A legfontosabb feladatvállalás az volt, hogy kitekintsenek az egész világra, kiszélesítsék a középiskolai diákok ismereteit. Az I. világháború előtt és alatt az egyes kötetek militarizálódtak, a magyar nemzeti érdekeket képviselték, csak enyhén hordoztak nacionalista vonásokat. A rövid írások folyamatosan nyomon követték a háborús eseményeket, elemezték az átrendeződések földrajzi kérdéseit és összefüggéseit. A kötetekben nagy számban jelentek meg új, színes térképek, melyek segítették a folyamatos tájékozódást.

Kulcsszavak: geopolitika, 1913-1919, Balkán, Magyarország, iskolai földrajz, térpolitika, I. világháború, területi átrendeződés, határváltozások

Abstract

The publication of a series of Pocket Maps (1913-1919) was a business venture of the Hungarian Geographical Institute (Magyar Földrajzi Intézet). Its primary aim was to support the secondary school geographical teaching. With help of the map, the students were able to have a comprehensive look at the whole world and enlarge their knowledge. Before and during the World War I, the book was militarized, but basically represented the Hungarian national interests, and had only a slight chauvinistic tone. Its short writings followed the war events, analyzed the geographical problems of the war and the interrelationship among these events. Colored maps were published in a huge number in the volumes, which helped a lot the students in continuously understanding the situation.

Keywords: Geopolitics 1913-1919, Balkan, Hungary, school geography, spatial policy, World War I, territorial transformation, border changes

1. Bevezetés

Az 1900-as évek elején ádáz viták folytak a magyar földrajztudományban a tudományosnak tekintett természeti és a kevésbé annak vélt humanisztikus (társadalmi) földrajz művelői között, de azért a gazdasági és politikai földrajz művelése egyre inkább teret nyert. A földrajztudomány egésze is közvetlenül a világháború előtt, majd alatta, szembesült a háború államra, társadalomra, gazdaságra gyakorolt hatásaival. A magyar földrajztudomány egésze nemzeti alapra helyezkedett a világháború okainak, folyamatainak, eseményeinek az elemzésekor.

A századfordulótól a korszak a földrajztanítás reformjának és bővítésének igényétől vált hangossá. A földrajztudomány művelői és középiskolai oktatói úgy látták, hogy a kor bonyolult viszonyai kiáltanak a földrajzi tudás bővítéséért, a földrajz oktatásának a kiszélesítésért. 1909-től, a kolozsvári földrajzoktatási emlékirattól kezdve az oktatási politika képviselői körében is növekedett a tantárgy oktatásának a támogatására való törekvés.

1913-tól kezdve a Magyar Földrajzi Intézet R.-T, mint kiadó elsődleges céljának tekintette a korabeli folyamatok, köztük a földrajzi, gazdasági, politikai stb. megismertetését a diákokkal, a tanárokkal és a művelt közönség szélesebb rétegeivel. A szemléletváltás növelte a kötetek népszerűségét, fővárosi és a megyei napilapok is hírt adtak évente a megjelenéséről.

A kiadvány lényegében egy oktatási célokat szolgáló üzleti vállalkozás volt (egy-egy évben több tízezer példányban jelent meg) megítélésében alapvető szempont az, hogy középiskolások és földrajztanárok számára készült, azok látókörét akarta szélesíteni, ismereteiket bővíteni, így nem elsősorban szaktudományos, hanem tudományos ismeretterjesztő írások jelentek meg az egyes kötetekben.

Az évenként megjelentetett kiadvány nem monográfiaként, egyetlen gondolati rendszerre felfűzve készült, hanem bizonyos szerkesztői célok bázisán kialakuló „ad hoc” kötet volt, melyben a szerzők feleltek saját véleményükért. A kiadványban vezető geográfusok, középiskolai tanárok, újságírók stb. publikáltak. A közös elem volt a publikációkban, hogy megismertessék a diákokkal az éppen aktuális folyamatokat.

2. Epilógus (Zsebatlasz 1913,1914)

A „Zsebatlasz 1913”¹ előszavában Kogutowicz Károly felhívta a figyelmet arra, hogy az öt világrész képének áttekintése mellett új térképek (az afrikai gyarmatok határrendezése, a Balkán államok valószínű területváltozásairól) jelentek meg az aktuális folyamatoknak megfelelően az új kiadásban. Egy „életre való kiadvány”, ahogy a szerkesztő előszeretettel és többször nevezte a zsebatlaszt, feladata az, hogy eligazítson a gyorsan változó Világ dolgaiban. Az „Előszó” zárásának új módja (Hazafias tisztelettel) már jelezte, hogy a bonyolult helyzetben a szerkesztő és a Magyar Földrajzi Intézet R.-T. mint kiadó egyértelműen a nemzeti politikát kívánja szolgálni.

Ha átfogó módon akarjuk megfogalmazni az 1913. év atlaszának sajátosságait, akkor arra kell felhívni a figyelmet, hogy a valóságos folyamatoknak megfelelően megkezdődött a kiadvány „militarizálódása”. A háborús, katonai jellegű elemzések, térképek folyamatosan állandó, s lényegi tartalmi résszé váltak a kiadványban.

A korabeli európai eseményeknek megfelelően az átalakuló Balkán állt az 1913. és 1914. évi kiadások központjában. Bodola Lajos „A Balkán térképe” (Zsebatlasz 1913, pp. 54-55.) a Török Birodalom európai részének felosztási összefüggéseit,

¹ A szövegben nem az adott atlasz kiadási éve szerepel a hivatkozás során, hanem a címlapon megjelenített év, amelyre készült az atlasz.

várható megoldásait tárgyalja a balkáni háborúk lezáródását követően nagyon röviden. A területi átrendeződések várható végrehajtását követően optimistán fogalmazott: „Így a meghódított területek erővel teljes fejlődésnek néznek elébe és reméljük, hogy Európára mindenkor oly veszélyes keleti kérdés illetén elintézése nem fog további bonyodalmakra okot adni, s nemsokára látni fogjuk a békés munka áldásos következményeit” (u. o. p. 55.) A szöveges elemzést a térképmelléletek között (újraindult oldalszámozással) kiegészítette egy színes térkép „Balkán félsziget. Valószínű alakulások” (pp. 27-28) mely az új várható államterületeket mutatta be. (A későbbi struktúra némileg eltért a rendezések során ettől, de alapjaiban helyes folyamatértékelést tükrözött.)

A kor szelleméhez, s az „életre valóságához” hozzátartozott a katonai kérdések tárgyalása. Az előző rövid fejtegetés szerves folytatása „A középeurópai hatalmak fegyveres erejének felosztása” (uo. pp. 56-58.) című elemzés (Bodola Lajos). A szerző alapvető értékelése az, hogy „... Törökország felosztását és a balkáni háború végét az európai nagyhatalmak állig felfegyverkezve várják” (u. o. p. 56.) A balkáni kérdésben keresztezik egymást még a formálisan szövetséges hatalmak érdekei is. (Anglia, Franciaország nem támogatja azt, hogy Oroszország kijusson a Földközi-tengerre s ott pozíciókat építsen ki. A táblázatba foglalt számszerű haderő- adatok, létszámstruktúrák után a levont következtetés: „... a hatalmas kitűnően felfegyverzett és kiképzett hármass szövetség és Románia hadereje már előre biztosítéka a győzelemnek...”, (u. o. p. 58.) később tévesnek bizonyult.

A „Közép-Európa katonai térképe” (u. o. Mellékletek, pp. 29-30.) az elérhető nyilvános adatok alapján mutatta be a térség katonai-területi igazgatási struktúráit, valamint határozta meg a nagy garnizon városok helyzetét. A korabeli diák részletekbe menő képet kapott a haderő-helyzetről.

A kiadvány nem csak Magyarországra és Európára koncentrált. Érintette a német-francia Kongó-egyezményt, a marokkói kérdést, valamint az észak-afrikai új olasz gyarmatok problematikáját is. (Ezekhez az elemzésekhez is pontos térképek kapcsolódtak a mellékletek között. A térképek lényegesen jobbak voltak, mint a korabeli sajtótérképek.)

A Zsebatlasz 1914-re szóló kötete ismét egyedi sok tekintetben. A hagyományos csillagászati, statisztikai adatok mellett a szerkesztők egyfajta európai „állampolitikai, állam-erőforrási” összeállítást tettek közzé, melyben bemutatták a kontinens államainak demográfia, infrastrukturális, gazdasági stb. erőforrásait. Azt is mondhatnánk, hogy az 1914-es kiadás a „régii Európa”, a „régii világ” földrajzi dokumentációja. Az egyik meghatározó szempont az egyes országok helyzetének, gazdaságának stb. viszonyítása Magyarországhoz, illetve a kétoldalú gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok összegzése.

A hatalmi és erőforrás-számbevétel után Paikert Alajos „A Kelet tudományos kutatása” programját fogalmazta meg (uo. pp. 140-142). Paikert úgy látta, hogy a hatalmas európai és ázsiai átalakulások alapvetően érintik Magyarországot. A turáni gondolatnak helyet kell kapnia a folyamatok alakításában. „Az apró ügyekkel való bibelődés ideje lejárt, nagyobb aktuálisabb, a nemzetre fontos gazdasági és kulturális kérdések állanak előttünk. Oly kérdések, melyek megoldásában nekünk, magyaroknak nagy szerep jut, oly alakulatok, melyek előrelátó és bölcs

felhasználása nemzetünket a népek döntői közé emelheti” (uo. p. 140.) Az 1914. évi „lehetőség” nem vált valóra, Magyarország nem a népek sorsát eldöntőinek sorába emelkedett, hanem a világháborús vereség után az ország sorsáról mások döntöttek.

A kiadvány minden korábnál gazdagabb elemzéssel (A török birodalom szétdarabolása, 1683-1913, A balkáni háború 1912–1913) és térképes folyamatábrákkal szemléltette a balkáni átalakulást. A Török Birodalom felbomlása és az új területi struktúrák az I. és a II. balkáni háborúban egyaránt véres folyamat keretében mentek végbe. A folyamatelemzés, a gazdag ábraanyag révén az 1914-re szóló kötet elsősorban Hermann Győző, részben pedig Pécsi Albert cikkei alapján a korszak Balkán-képének átfogó megrajzolásának is tekinthető.

A „földrajzi érdekességek” szintjén a legkomolyabb téma Ada-Kaleh dunai sziget magyar közigazgatás alá helyezése, „birtokba vétele”. Az 1878. május 21.-dikén a Monarchia birtokba vette a szigetet, de a török közigazgatás megmaradt. 1913. május 12.-dikén Krassó-Szörény vármegye főispánja a magyar kormány döntése nyomán magyar közigazgatás alá helyezte a kis dunai szigetet. Az átvételről és az „új berendezkedésről” jegyzőkönyv született. Az ország lélekszáma 637 új alattvalóval nőtt. A megye főispánja szerint békés birodalom-gyarapításra került sor, mely ellen a török hivatalnokok tiltakoztak, de a helyi lakosság békésen tudomásul vette.

3. A „Nagy Háború” időszaka

Az 1914 őszen készült, 1915. évi kötet a „háború első éve” eredményének tekinthető, alapvető célja, hogy átfogó képet adjon a háborús eseményekről. Az „Előszó” keretében alapvető kérdéseket jelenít meg a diákok számára: „Még alig egy éve, hogy elcsitult a határainkon túl dúló balkáni háború, még be sem fejeződött a győztes államoknak félmagyarországnyi nagyságú rablott török területen való végleges osztozkodása, máris új, s az előbbinél sokszorosan nagyobb háború szakadt Európára. Évtizedek óta lappangó faji, gazdasági és politikai, pokoli gonoszsággal szított hatalmi törekvések, lángra lobbantották földrészünk nagyobb felét. Ez a világháború méreteire nőtt, óriási leszámoló mérkőzés Közép-Európa letörésére, Németország és a monarkiánk nagyhatalmi állásának tönkretételére irányul. Úgy lehet, századokra most dől el hazánk sorsa a keleti és nyugat hadszíntereken” (Zsebatlasz 1915, p. 3.) Ebben a véres, öldöklő háborúban, az ifjúság számára készülő kötet hitvallása nem lehet más, mint: „Agyunk minden gondolata, szívünk minden dobbanása a győzelem konok hitével....”, (uo. p. 3.) támogatni a háborús győzelmet. A győzelem konok hitévek kell felvértezni az ifjúságot.

A háborús okok között a kötet szerkesztői szerint a gazdaság problémája áll (A nagyhatalmak gazdasági versengése, uo. pp. 15-22.) leginkább a háború hátterében. Olyan alapvető gazdasági átrendeződés (iparosodás) játszódott le a Világban, hogy az megváltoztatta az egész Világ képét, s benne az egyenlőtlenül fejlődő országok pozícióját is. A folyamatok egyik meghatározó mozzanatja a Brit Birodalom és az új Német Birodalom vetélkedése lett. A részletes elemzés végső eredményeit – nyomdailag is kiemelve a következőképpen fogalmazták meg: „Évtizedekig tartott a harc gazdasági téren és csak alakot változtatott a mostani háború kitörésével” (u. o. p. 20.) A kötet szerzője úgy látja és látatja, hogy a háború célja valójában „Németország letörése”. A két ország stratégiai vetélkedése nem csak Európában,

hanem a Föld más területein is kiéleződött. India, Egyiptom, a német gyarmatok, mind-mind részei a strukturális küzdelemnek.

Az átrendeződési folyamat Kelet-Európában az Orosz Birodalom problémáival függ össze. A birodalom Nagy Péter cártól kezdve terjeszkedő jellegű szinte minden irányban (u. o. pp. 43-46). A birodalom hatalmas területeket integrált uralma alá Kelet-Európából. Ennek következtében Kelet-Európában valójában „germán-szláv mérkőzés” (u. o. pp. 47-50.) folyik évszázadok óta. Ennek csak újabb fordulója az új, szövetségek keretei között folyó háború. Galícia és Bukovina, a szerbek éppúgy érintve vannak ebben a konfliktusban, mint a Monarchia.

A hadviselő államok 1913. évi haderejének érdemi kommentárok nélküli táblázatos bemutatása (u. o. 62-63.) lehetővé teszi az olvasók és a diákok számára, hogy önállóan gondolkodjanak el az egyes országok, illetve a szövetségi rendszerek haderejéről.

A Zsebatlasz 1916. előszavában már a véres háború szomorú tapasztalataira emlékeztet a kiadó. Az új évi kiadás a korábbi évi folytatása a tekintetben, hogy a „háborús földrajz” anyagát öleli fel. A kiadvány ki kívánja venni részét a „nagy idők megértésének munkájában”, s hozzá kíván járulni az ifjúság, a tanárok és a nagyközönség tájékoztatásához.

A háború az élet minden szegmensére kihat, olyan területeken is megjelenik a hatása, melyek nem tekinthetők közvetlenül háborús vonatkozásúaknak. A háború közvetlenül erős hatást gyakorol a földrajzoktatás jelenére, s különösen jövőjére. Bátty Zsigmond nagy ívű áttekintésében (Zsebatlasz 1916, pp. 9-16.) felteszi a kérdést: „Hazánk e súlyos, sorsdöntő óráiban Magyarország jövőjéről gondolkodva, bizonyára sokunkban fölmerült az a gondolat, vajjon felelős államférfiak úgy intézték-e évtizedeken át nemzetünk sorsát, hogy a bekövetkezett eseményekért vállalják-e a felelősséget az utókor, a történelem ítélő széke előtt?” (u. o. p. 9.)

Bátty szerint a világháború minden korábbinál egyértelműbben napvilágra hozta azokat az erőket, amelyek a nemzetek, mint élő organizmusok életét mozgatják, kijelölte Magyarország helyét a Világban, Európában, a közép-európai szövetségben, az Osztrák-Magyar Monarchiában, föltárta már-már elhomályosult keleti hivatását. Valójában megfogalmazza a globalitás új jelenségét” „... sohasem tapasztaltuk olyan kézzel foghatólag, mint napjainkban, hogy hazánk is részese a Földgömb életének, hogy a világgazdaság ezer meg ezer szálával vagyunk összenőve a Föld legtávolabbi országaival” (u. o. p. 13.)

Európai helyzetünket még egyértelműbben kijelölte a háború, látjuk barátainkat és ellenségeinket. Magyarország helye a közép-európai szövetségi rendszerben van, Németország és Ausztria oldalán, ennek a szövetségnek gazdaságföldrajzi alapjai vannak.

A földrajz felelőssége is jelentős részben, hogy a magyar társadalom és vezető elitje keveset tud az ellenségeinkről. „Oroszországról és a Balkánról majd alig tudunk többet, mint az afrikai szerencsén országokról” (u. o. p. 14.) Ez óriási hiba, s az egész oktatás felelőssége és hibája.

Egészében véve a szerző még optimista, sőt az optimizmust sugallja: „Mi azt látjuk, hogy egy új Magyarország, egy nemzeti öntudatra ébredt nagyjövőjű Magyarország születik meg most a harctereken, új célokkal, nagy feladatokkal s ennek az új Magyarországnak új nemzedéket kell nevelnünk a földrajz által is...” (u. o. p. 16.)

A már neves geográfusnak számító Hézsér Aurél „Magyarország földrajzi helyzete” (u. o. pp. 17-22.) rövid elemzéséből a végkövetkeztetés emelendő ki: „A középeurópai szövetség tagjait összekötő érdekközösségnek, a területi összetartozás az egyik legfontosabb alapja. Magyarország pedig a Kelet meghódítására irányuló gazdasági törekvéseknek egyik legfontosabb láncszeme”. (u. o. p. 22.) Hézsér más korabeli munkájában is „bevallotta”, hogy a háború Magyarország esetében is a gazdasági terjeszkedésről szól, igaz, nem globális jelleggel, hanem csak a „Kelet” irányába.

Hogy hol húzódnak az ország legfontosabb politikai, katonai, s főként gazdasági érdekei a háborúban, arra Bátky: „Déli határaink és balkáni érdekeink” című tanulmánya ad választ (u. o. pp. 32– 39.) A történeti és földrajzi folyamatok összegzése után a szerző végső értékelése, illetve célkijelölése: „A balkánon tehát, mint Magyarországnak a Földközi-tengerhez vezető természetes átvezető területén, erősnek kell lennünk. Ezt pedig területi megnagyobbítás nélkül el nem érhetjük. Ez a területi megnagyobbítás nem lehet más, mint Szerbia északi részének hozzánk csatolása, amit földrajzilag úgy fejezhetünk ki, hogy mai mesterséges déli határainknak a természetes határokig való kiterjesztése” (u. o. p. 38.)

Bátky Zsigmond a háború eddigi területi eredményei, valamint a háború gazdasági, infrastrukturális hatásainak áttekintése után mintegy a globális háborús panoráma után a kötetben összegzi a háború végkimenetele utáni lehetséges következményeket. Az „Ellenségeink országfelosztó tervei” (u. o. pp. 163-167) azért érdekes, sőt megdöbbentő, mert a diákság számára készülő kötetben megjelent a két strukturális lehetőség, hogyan fog kinézni Európa (1. ábra), illetve Afrika (2. ábra) az egyik, illetve a másik fél győzelme esetén. Mindkét győzelem alapvető következményekkel jár majd Európára és Afrikára nézve egyaránt. Magyarország szempontjából az átrendeződés eltérő két lehetősége azért érdekes, mert a diákság 1916-ban szembesülhetett azzal, hogy a háborús vereség esetén „elvész” Horvátország és Erdély, a Felvidék elcsatolásának lehetősége ekkor még nem jelent meg. Szélesebb értelemben tekintve a folyamatokat ez az azt jelenti, hogy a legszélesebb körben világossá válhatott (egy népszerűsítő kiadvány által is már), hogy a háború a Világ, Európa és a Monarchia, benne Magyarország területi újrafelosztásáért folyik.

A kiadó újabb háborús kötet kínált a Zsebatlasz 1917 előszavában. A kötet még az „elfásulatlan közhangulatot” kívánja szolgálni, de a lelkesedés már elmúlt a háború iránt. A kötet nyomdai kivitelezésén már közvetlenül érvényesült a háború hatása, lényegesen szolidabb a korábbiaknál.

A háborús problematikába új elemként lépett be a Duna jelentőségének elemzése (Zsebatlasz, 1917, pp. 7–17.) Bátky Zsigmond úgy látja, hogy Magyarországon a XIX. század végétől elhanyagolták a Dunát. A vasutat „túláságosan pártolták”, az ország egyetlen tengeri kikötőjét, Fiumét, pedig egyenesen „dédelgették” (u. o. p. 7.)

A háborús események, a tengeri távolsági kereskedelemtől való elzárás felértékelte a Dunát.

A megszokott, szűk térségi szemlélet helyett nagytérségi dimenzióba helyezi a szerző a Dunát: „A Balkán, Kis-Ázsia, Mezopotámia és részben Perzsia a háború lezajlása után erős gazdasági fellendülésnek néznek elébe. Úgy kell tekintenünk őket, mint gyarmatainkat, melyek számunkra élelmi cikkeket és ipari nyersanyagokat termelnek s ezekért cserébe más árukat kapnak tőlünk dunai útvonalon” (u. o. p. 16.) Ez a fajta „gyarmati, gyarmatosítási” elem többször megjelent a kiadványban, de ilyen direkt módon ritkán. Nem területi hódításra „szocializálta” a kiadvány a diákokat, hanem „gyarmatosításra”. A szerzők előtt folyamatosan a nyugati országok, különösen Anglia gyarmati politikája lebegett „pozitív példaként”.

A Csendes-óceán (u. o. pp. 125–129) bemutatása valóságos geopolitikai struktúra-elemzés Teleki Pál tollából. Teleki úgy látja, hogy a Csendes-óceán térsége erőteljesen felértékelődik, hiszen minden térségi és azon kívüli hatalom érdekelt itt. Az európai nagyhatalmak Japánnal kapcsolatos politikája kétarcú és kétélű volt, s Japán a századfordulós európai ellentéteket, majd a világháborút kihasználva erőteljesen modernizálódott. Teleki nem csak gazdasági, politikai hegemoniáért való küzdelmet fogalmaz meg, de faji küzdelemnek is tekinti a következő időszakot: „...jelentős lépéssel közeledett ahhoz, hogy a sárga faj vezetése alatt vívja meg küzdelmét a Csendes-óceán hegemoniájáért a fehérrel” (u. o. p. 127.) Nem lefutott a térségben, hogy „ki kihez áll” az elkerülhetetlen faji küzdelemben, különösen kérdéses Oroszország döntése.

Az 1917 őszi a kötet szerkesztése közben tört ki a bolsevik forradalom. Az „ellenség tárgyyszerű bemutatásának” egyik tartalmas eleme „Az egységes orosz birodalom” sokoldalú elemzése (u. o. pp. 71-78.) Az orosz politika, tudomány, sőt a szépirodalom is egységesnek szereti feltüntetni a birodalmat Nyugat-Európa előtt, de az valójában sem földrajzi, sem pedig fajilag, nyelvileg, vallásilag nem egységes. Az egységesség hirdetése mögött egyfajta állami nacionalizmus húzódik meg.

Az 1917. évi februári forradalommal egyfajta káosz kezdődött, az egységes orosz állam helyén új politikai-területi törekvések jelentek meg, 18 szövetséges államból álló képződmény kezd formálódni az év őszén. (A folyamat kifutásának megbecslésére nem vállalkozott Bátky Zsigmond) „Hogy mi lesz az orosz birodalom sorsa, megjósolni nem lehet. Ez alkalommal csak az érdekel bennünket, milyen a népi összetétele a roppant birodalomnak s mekkora joggal követelte Oroszország s nemzetiség nevében más országok u. n. „elnyomott” népeinek „felszabadítását” (u. o. p. 72.)

A birodalom a Világ egyik sokszínűbb népi képződményévé vált a területi hódítások révén. Más-más problémák jelennek meg az európai és az ázsiai területein. Az 1912-ben 172 millió főre becsült lakosságból 74,5 millió főt tettek ki a nagyoroszok, 30-at az ukránok, 13 millió főt a lengyelek, 6 milliót a fehéroroszok. A „más, nem ázsiai népek” együttesen 26 millió fős tömeget képviseltek, ezek döntő része az európai területeken élt. Az ázsiai, gyarmati népek együttes számát 22 millió főre becsülték.

A birodalom Európában területeket fog veszíteni (Lengyelország, Finnország). Ezzel belsőleg kicsit egységesebbé válik. Új feladata jelentkezik: „Belső-ázsiai gyarmatosításában kell látnia egyik jövőbeli kultúrfeladatát. A pánszlávizmus hazug és céltalan hóbortjának elejtésével Európa s elsősorban a magyar-osztrák monarchia lidércnyomástól szabadul meg, az erre szükséges energiáit belső konszolidációra fordíthatja s így a szárazföldi gyarmatai által gazdaságilag Anglia függetlenségével vetekedő birodalom Földünk egyik leghatalmasabb állama lehet” (u. o. pp. 77–78.)

A „Nyugat és Keleteurópa küzdelme” (u. o. pp. 79–85.) cikk rövid összefoglalása az „európai problémának” Európát három nagy nyelvcsalás (Nyugatot és Délt a román, Északot és Középet a germán, Keletet a szláv) foglalja el. Ezekre nagy átfedéssel épül rá a három nagy vallási közösség (protestáns, római katolikus, ortodox) a Kelet megtettesítője Európában elsősorban Oroszország.

A Keleti-, a Fekete- és az Adriai-tenger között húzódik egy nagy tér, amely rendkívül bonyolult minden viszonyában, s ezt Európa kritikus övezete (3. ábra), mely elnevezés Rudolf Kjellénre megy vissza. A támadó Kelet (Oroszország) a kritikus zóna nyugati határait akarta elérni a háborúban.

A hódítást elemi célként képviselő cárizmus a háborús kudarc révén megbukott, a kérdés úgy vetődik fel a bukása után, hogy „... mennyire tolódik el a kritikus övezet nyugati határa kelet felé, hogy milyen nemzeti és állami jogokhoz jutnak Keleteurópa kritikus övezetének igazán „elnyomott” népei (u. o. p. 85.)

A „...népek önrendelkezési jogát hangoztató ántánt jelszavak ellenére tisztán „nemzeti” államok, amihez történelmi múlt és kultúra kell, itt nem alakulhatnak ki, mert földrajzilag lehetetlenek, különben is a kis államok sorsa a három nagyhatalom között nem lenne valami kecsegtető” (u. o. p. 85).

Az, hogy mi történik ebben a kritikus övezetben, a Monarchia és főként Magyarország szempontjából is kulcskérdés lehet: „Hogy pedig az államideál utolsó állomása a „nemzeti” állam lenne, mint ellenségeink hirdetik, arra élő cáfolat, az ezeréves Magyarország – kicsiben az ideális világállam példája – melynek történelmi jogosultságát és politikai elhivatottságát a magyar faj vezetése mellett, nem nemzeti állam volta dacára is, ellenségeink javarésze is elismeri, amihez persze szerencsés földrajzi kikerekítettségünk is hozzájárul.” (u. o. p. 85.)

A „kulturhatárok” meglehetősen bonyolultan alakulnak a térségben (4. ábra). Magyarország, különösen Erdély sajátos, érintkezési, részben átmeneti helyzetet foglal el ebben a politikai, vallási, kulturális nagytérben. Mindent egybevetve Magyarországot a Nyugathoz kell számítani, a kereszténység felvételekor Rómához és nem Bizánchoz csatlakoztunk.

4. Prológus (A háború „lecsengése”)

A Zsebatlasz 1919 már a háború végének terméke. A szerkesztői előszó (Bátky Zsigmond) szerint 1918. szeptember 1.-én fejeződött be a kötet szerkesztése. A szerkesztő vallomásnak is tekinthető megfogalmazása szerint „Jelen Atlaszunk, bár sajnos még mindig a „háború jegyében áll”, a tavalyinál is jobban közeledik békevilágbeli rendeltetéséhez....., (Zsebatlasz, 1919, p. 3.) A szerkesztő maga is

rezignáltan állapítja meg, hogy „... testünk-lelkünk megunta már a háborút s inkább a vége, a jövő iránt érdeklődünk...”, (u. o. p. 3.) Nem gyakorol semmilyen kritikát, önkritikát az előszóban a korábbi kötetekkel kapcsolatban.

A kötet talán legfontosabb anyaga a középiskolások számára Tóth Zoltán: „Háborús következtetések” írása (u. o. pp. 59–66.), mely 1918 augusztusában íródott. Minden kormány tiltakozik az ellen, hogy ő lenne a felelős a háború kirobbantásáért. Sajátos ellentmondás jött létre: „...Németországra ereje, Ausztria-Magyarországra látszólagos gyengesége idézte a háborút” (u. o. p. 59.)

A háború alapvető oka a német – angol vetélkedés, s Anglia sikeresen alkalmazta a több évszázados gyakorlatot, szövetséget kovácsolt saját érdekei védelmére. A Monarchia saját belső problémái miatt a „békés nagyhatalom típusa” lett, mégis elsőként lépett be a háborúba.

A Monarchia keleti határáról csak taktikai jelentőségű front tűnt el Oroszország belső káoszával, a stratégiai feltehetően hosszú távon megmaradt. A Távolság-Keletről új kihívása éri Európát a „sárga veszedelem”, Japán hihetetlen megerősödése. „A sárga faj mindinkább részt követel a világgpolitikából...” (u. o. p. 61.) ennek még nem lehet látni minden potenciális következményét, de alapvető változásokat fog hozni.

Alapvető változásokat eredményezett a háború az államok berendezkedésében, az államok minden tekintetben militarizálódtak, ugyanakkor egy-egy nagy katonai vereség akár belső forradalmakhoz vezethet. Az államok és a társadalmak útja jelentős részben szétvált, a társadalmak békét akarnak.

A jövő még nem látszik, de el kell gondolkodnia minden államnak és egyénnek, hogy megérte-e a sok vér, szenvedés. „Olyan állami és nemzetközi berendezkedés megteremtése, mely a maihoz hasonló világégés megismétlődését lehetetlenné teszi. Lehetséges-e ez, ma még bizonytalan, de a háború borzalmas emlékével gazdagodott emberi közösség számára talán nem lesz annyira kivihetetlen, mint a háború előtt volt” (u. o. p. 66.)

„A Romániától hozzánk csatolt területek” elemzésekor (u. o. pp. 69–73) szinte semmilyen lelkesedés sincs Györfy Istvánban. Inkább bosszúságként éli meg és mutatja be, hogy az 1918 tavaszán előzetesen megkötött békeszerződésben szereplő 17870 km² terület a végleges szerződésben mindössze 5637 km²-re olvadt. Sem a Monarchia, sem pedig Magyarország nem aknázza ki a győzelem és a különbélke lehetőségeit.

A magunk részéről tragikusnak tekintjük a Bukaresti Békét, mert az utolsó háborús évben azt mutatta meg, hogy a győztesek (adott esetben a Monarchia) azt vesznek el a legyőzöttektől, amely területekre szükségük van. A Monarchia tragikusan hibázott a béke megkötésekor, tévedésének következményeit már 1918 őszétől magán is megtapasztalhatta.

A kötet szerkesztője és szerzői tisztában voltak azzal, hogy a háború utáni viszonyokat jelentős részben az etnikai struktúrák fogják meghatározni. A Monarchia szomszédságának problematikáját, különösen a Balkánon és az átalakuló

Orosz Birodalomban az etnikai viszonyok fogják erőteljesen befolyásolni. A délszláv kérdés (három eltérő koncepció versenyez egymással) megoldódása számunkra nagyon káros lehet, hiszen „...a kérdésnek ránk nézve kedvezőtlen megoldása elszorít az Adria partjairól” (u. o. p. 77.) Ha létre lehet hozni egy magyar-horvát megegyezést a délszláv kérdésben, akkor a többi délszláv terület ügye szinte „magától” megoldódik. A megállapodással „...helyreáll a balkáni egyensúly, megteremtődik az összhang a Duna középfolyásának földrajzi egysége és a Duna-medencét lakó népek politikai törekvései között” (u. o. p. 81)

„A bomlodozó orosz birodalom” (u. o. 82-92) című írás a világháborúból súlyos megrázkódtatással kiesett állam folyamatait elemzi. A diákok földrajzi tanulmányban először kerültek kapcsolatba a bolsevizmus minősítésével: „Az államszerkezet lassanként teljesen elvesztette egyensúlyát s nem csoda, hogy politikailag annyira éretlen és társadalmilag annyira aláásott birodalomban a „bolyseviki” név alatt ismert, kisebbségben lévő, világboldogító, anarchisztikus szekta kerekedett felül, eget-földet – állami, egyházi, és társadalmi szabadságot, teljes vagyoneflosztást, egyszóval szociálista egyetemes államot – ígérve a hiszékeny s az ábrándozó apostolok által évek során alaposan „megnevelt” népnek.” (u. o. p. 82.)

A bomlodozó birodalomból 1918 nyarán mintegy 50 millió ember, 1 millió km² területtel vált ki, avagy van kiválási folyamatban. A kiválási folyamat az európai részekben azt jelenti, hogy a műveltebb, nem orosz területek (Finnország, Balti tartományok, Litvánia, Besszarábia, Lengyelország, Ukrajna) hagyta el, vagy készül elhagyni a birodalmat. A keleti területeken is alapvető változások történhetnek.

A tanulmány a birodalom folyamait regionális tagoltságban, terület-specifikusan elemzi. Ukrajna (Ukrajna) folyamatainak bemutatásakor a kiinduló pont az, hogy „Ukrajna az orosz birodalom ősanja” (u. o. p. 83.) A birodalomban mintegy 29-30 millió ukrán él, de csak egy részük képez tömböt. Az ukrán nyelvterület 9 tartományt foglal magában. A terület mindenkor a birodalom éléskamrája volt, az oroszok nehezen fogtak róla lemondani.

5. Összegzés

Sem a háború előtt, sem alatta nem jelent meg a kiadványban gyűlölködő, nyíltan sovinszta cikk, a szerzők „nem mérgezték” a diákok lelkét, nem folytattak háborús uszítást, sőt propagandát is csak visszafogottan. A hazafias hang, a magyar érdekek megjelenítése folyamatosan jelen volt a kiadványban, de sokkal visszafogottabban, mint más korabeli kiadványban. A szerzők a háború összefüggéseinek megismertetésére vállalkoztak, s mindezt egyfajta földrajzi determinisztikus szemlélet bázisán tették. A folyamatok mérlegelésekor mindenkor érzékeltették, hogy az időszakban nincs „eleve lerendelés”, a háború kétesélyes legalább.

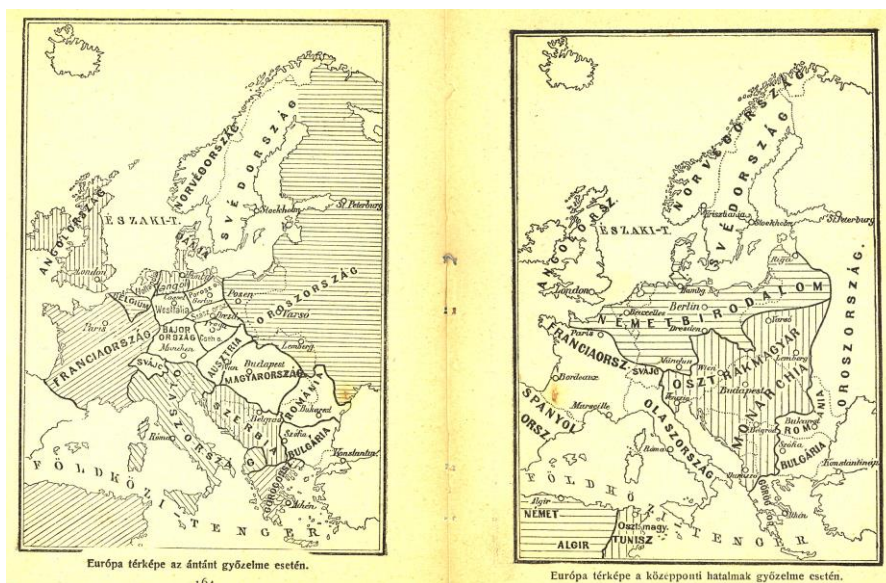
A kiadvány jelentős részben hozzájárult a tankönyvekhez képest a diákok, sőt a tanárok és a nagyközönség politikai földrajzi ismereteinek a gazdagításához. A kiadványok néhány év világossá tették, hogy „nincs kis magyar Globus”, Magyarország részese a világfolyamatoknak, a globalizációnak. Ha a Monarchia háborút kezdett, akkor vesztesként vállalnia kellett a kor szellemében (az

imperializmus) a következményeket. Ha a háború Európa és a világ újrafelosztásáért folyt, akkor a háború vereség következménye rendkívül súlyos és tragikus lett, de következett a korszak szelleméből.

A Zsebatlaszok bibliográfiai adatai:

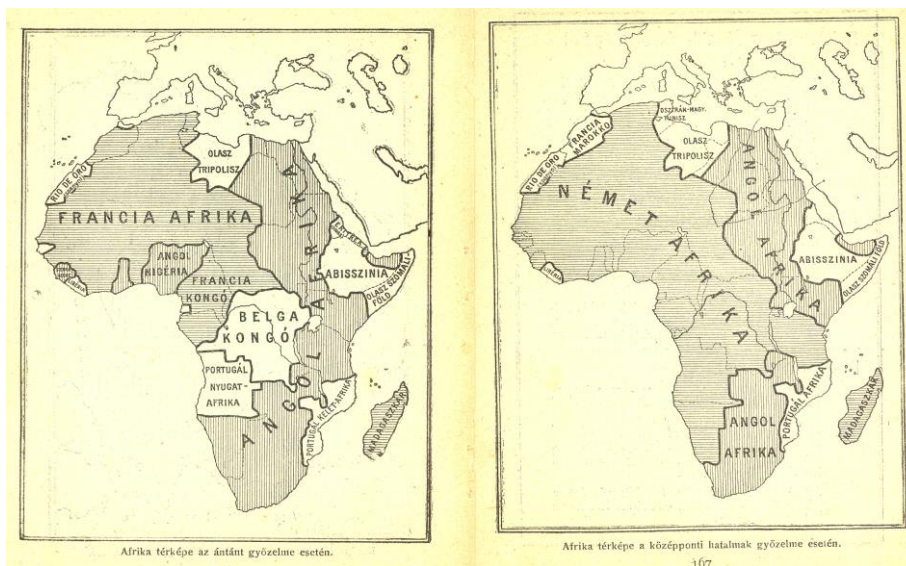
- KOGUTOWICZ Károly – Hermann Győző (szerk.) 1913: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 256 p.
- KOGUTOWICZ Károly - BÁTKY Zsigmond (szerk.) 1914: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1915. évre.) Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 64 p + mellékletek.
- BÁTKY Zsigmond (szerk.) 1915: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre) Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 176 p.
- BÁTKY Zsigmond (szerk.) 1916: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1917. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 122 p. + mellékletek.
- BÁTKY Zsigmond (szerk.) 1917: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1918. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 130 p. + mellékletek.
- BÁTKY Zsigmond (szerk.) 1918: Zsebatlasz. (Naptárral és statisztikai adatokkal az 1919. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet R.-T., 128 p.

1. ábra: Az európai határok várható változása az antant A), illetve a központi hatalmak győzelme (B) esetén

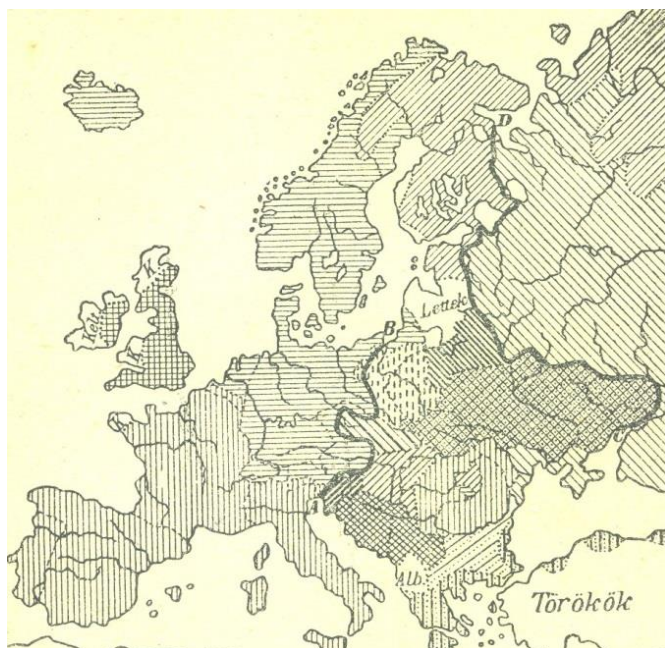
Forrás: Zsebatlasz, 1916, pp. 164-165.

2. ábra: Afrika területi felosztásának változásai az antant, illetve a Központi Hatalmak győzelme esetén

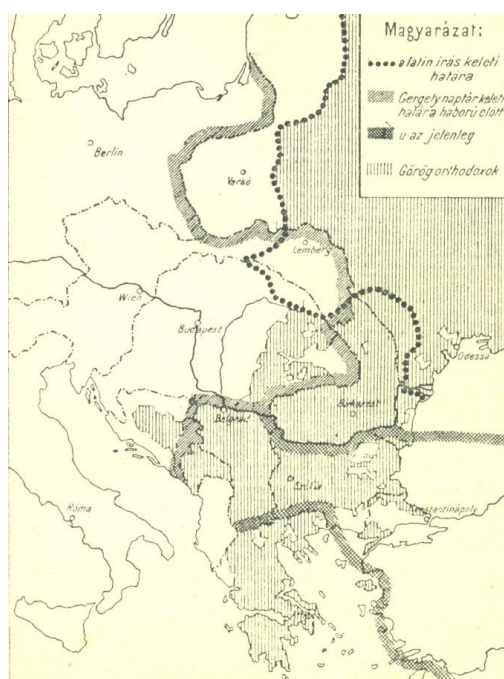
Forrás: Zsebatlasz, 1916, pp. 166-167.

3. ábra: Európa kritikus zónája

Forrás: Zsebatlasz 1918, p. 83.

4. ábra: Kelet-Európa kultúrhatárai

Forrás: Zsebatlasz 1918, p. 81.

DR. SZÚCS ANITA

AZ I. VILÁGHÁBORÚ FELÉ SORDÓDÓ FRANCIA KÜLPOLITIKA CÉLJAI ÉS IRÁNYVONALAI

Absztrakt

Az első világháború felé sodródó francia külpolitika az 1898 utáni időszak nagy részében megosztott és decentralizált volt. Semmi új nincs abban, hogy – nem csak Franciaországban, de mindenütt – a diplomácia, a külügyek irányítása az I. világháború előtt zárt terület volt, a „kevesek uralma” alatt zajlott. A külpolitika irányítása egy maroknyi politikus, végrehajtása pedig a szakdiplomaták kezében volt, a közvélemény nem befolyásolta. 1898 után egészen 1914-ig a francia külpolitikát különböző – gyakran ellentétes érdekeket képviselő – csoportok irányították, amelyek befolyása leginkább az őket képviselő politikusok személyes érdekérvényesítő erején múlt. A tanulmány az I. világháborút közvetlenül megelőző időszakban vizsgálja a francia külpolitikai döntéshozatal egyes orientációit, a francia külpolitikai orientáció változását az intézményi harcok tükrében.

Kulcsszavak: I. világháború, Franciaország, külpolitikai döntéshozatal, szövetségi rendszerek, gyarmatosítás

Abstract

The French foreign policy – pursued after 1898, before the World War I – was mostly divided and decentralized. It is little wonder that before the World War I – not only in France, but everywhere – the diplomacy, the management of foreign affairs constituted a “closed sphere, under the rule of few leaders”. The formation of international relations was the concern only of very few politicians, and the implementation of foreign political objectives was the responsibility of professional diplomats, with the complete exclusion of the public opinion. After 1898, until 1914, the French foreign policy was conducted and influenced by different political groups – representing very different interests – whose influence was dependent upon the personal capability of the groups’ leaders to enforce their interests. The study focuses on the road leading to the war, on the different orientations and conflicts in the French foreign policy decision making, and the ensuing results from this controversial foreign policy.

Keywords: France, World War I, foreign policy decision making, balancing, empire, colonization

Az első világháború felé sodródó francia külpolitika az 1898. utáni időszak nagy részében megosztott és decentralizált volt. A diplomácia, a külügyek irányítása – nem csak Franciaországban, de mindenütt – az I. világháború előtt zárt terület volt, a „kevesek uralma” alatt zajlott. A külpolitika irányítása egy maroknyi politikus, végrehajtása pedig a szakdiplomaták kezében volt, a politikai folyamatok irányát és

kimenetelét a közvélemény nem befolyásolta. 1898. után egészen 1914-ig a francia külpolitikát különböző – gyakran ellentétes érdekeket képviselő – intézményi csoportok irányították, amelyek befolyása leginkább az őket képviselő politikusok személyes érdekérvényesítő erején múlt. A tanulmány az I. világháborút közvetlenül megelőző időszakban vizsgálja a francia külpolitikai döntéshozatal egyes orientációit, a francia külpolitikai orientáció változását az intézményi harcok tükrében. Franciaország az erős külügyminiszterek alatt kitört a Bismarck teremtette elszigeteltségből, de ehhez erőteljesen meg kellett nyirbálni az önálló külpolitikát folytató nagyköveteket, tisztségviselői kart és lobbicsoportokat.

A francia külpolitika irányításával megbízott diplomaták és politikusok feladata világos volt: meg kellett őrizni és ki kellett terjeszteni a francia nagyhatalom érdekeit. Az 1870-71-es háború után az európai hatalmi erőegyensúlyban új helyzet állt elő. Bebizonyosodott, hogy Franciaország nem mérhető az újonnan alakult Német Császárság katonai kapacitásaihoz. Saját biztonsága garantálását és a Németország által elcsatolt területek, Elzász és Lotaringia esetleges visszaszerzését Franciaország nem tudta egyedül felvállalni. Nem maradt más választása, mint a külső ellensúlyozás, azaz szövetségi rendszert kellett alakítani, be kellett tagozódnia a formálódó koalíciókba. 1871 után Bismarck „vezényelte” az európai hatalmi koncertet, a német külpolitika alapja pedig Franciaország elszigetelése volt. Az Oroszországgal 1892. augusztus 17-én aláírt katonai egyezmény – amelyet két évvel később, 1894. január 4-én ratifikáltak – tette lehetővé, hogy Franciaország kitorjón abból a diplomáciai elszigeteltségből, amelybe Bismarck kényszerítette. Franciaország csak ezután kezdett újra európai nagyhatalomként viselkedni, a francia politikai elit ekkor nyerte vissza hitét és bizodalját a francia nagyhatalmi szerepben. Az elszigeteltség jó húsz évében a francia nagyhatalmiság csak az Európán kívüli a gyarmatbirodalom kiépítésében mutatkozott meg. Míg Európán kívül nagy riválisa Nagy-Britannia volt, Európában Németország jelentette a legnagyobb fenyegetést biztonságára.

A külpolitikát formáló erők, 1898-1914

A külügyi irányítás nem volt egységes terület, számos csoport, személy hatása érvényesült. A külügyi döntéshozatal két legfontosabb eleme a külügyminiszter és a köztársasági elnök volt, befolyásuk mértéke azonban a személyiségükön múlt. Azokban az időszakokban, amikor erős személyiség uralta a két poszt egyikét, a külpolitika is egységes volt. Amikor mindkét posztra gyenge, vagy a külügyeket mellőző személyiség került, a külpolitikai döntéshozatal szereplői eltérő, egymásnak gyakran ellentmondó célokat követtek.

A külügyminisztérium (*Quai d'Orsay*) politikai orientációja sem volt folyamatosan egységes, egyes időszakokban a külügyminiszter, a diplomáciai testület (a nagykövetek, konzulok) és a minisztériumi tisztviselők egymástól eltérő, időnként egymásnak ellentmondó politikát folytattak.

Míg Théophile Delcassé állt a Quai d'Orsay élén (1898-1905), a külügyminiszter szerepe volt a meghatározó. Delcassé hatalmának egyik alapja az volt, hogy megkerülte a szokásos diplomáciai csatornákat, és saját emberivel dolgozott. Lemondása után, 1905-től a minisztériumi tisztviselők – akár a felső-középosztálybeli elit vagy az *École Libre des Sciences Politiques* öregdiák

hálózatának tagjai voltak – meglehetősen önállósággal vitték a politikai folyamatokat, egész addig, míg Raymond Poincaré 1912 januárjától államfőként részlegesen vissza nem szerezte a kormány befolyását a tisztviselői kar felett.

A külügyminisztériumon belül működő ún. „*cabinet noir*”, a diplomáciai „hírszerzés” szintén hatással volt a döntéshozatalra. Az egyes nagykövetek – kiemelve a Berlinben és Londonban szolgálatot teljesítő Cambon fivéreket, és Camille Barrère-t Rómában – sajátosan értelmezték a külpolitikai utasításokat. Inkább kezdeményezték, mintsem alkalmazták a politikát, gyakran túllépték, kiegészítették, vagy saját szájuk íze szerint alkalmazták az érkező utasításokat. A fenti csoportok Franciaország nevében jártak el, a személyek, intézmények közötti politikai hatalmi harc, a személyes rátermettség nagyban befolyásolta a francia külpolitikai lépéseket.¹

A diplomácia I. világháború előtti sajátos természetéből adódóan sem a parlament, sem a közvélemény nem játszott valódi szerepet a külpolitika formálásában. A két intézmény szerepe majd csak a tömegpolitika kibontakozásával és megerősödésével lett mérvadó. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy a parlament semmilyen szerepet nem játszott az I. világháború előtt a külpolitikai célok, irányvonalak meghatározásában. Nem a politikai kontroll, hanem a politikusok személyes becsvágya motiválta a külpolitikai döntéshozatal alakítását. A parlamentben külügyi témában interpelláló képviselők nem működtek együtt a Külügyminisztériummal, gyakran tájékozatlanok voltak. Az interpelláció inkább személyes politikai hírnevük, karrierjük megalapozását segítette, semmint valódi külpolitikai célok, átgondolt stratégiák érvényesítését. A külügyminisztert az interpellációkról nem tájékoztatták, a felvetett témában tájékoztatást sem kértek. Ennek oka elsősorban a közvélemény érdektelensége és az őket képviselő politikusok tájékoztatatlansága volt. Albert de Mun, francia képviselő arról panaszkodott, hogy általában véve a német Reichstag tagjai többet tudnak a francia politikáról, mint a Képviselőház tagjai Párizsban.² Valóban, a képviselők látókörében az I. világháborút megelőzően szinte kizárólag a helyi és a pártügyek álltak. Az országos politika, a világpolitika nem tartozott a szorosabb érdeklődési körükbe. Pedig ekkor már Franciaország világbirodalmat épített. Ennek fényében érthető, hogy a parlamentnek, a politikai képviselőknek nem volt sok érdeke a külügyi irányításba beleszólni. A lakossági preferenciák pontosan ezt tükrözték. A franciák keveset utaztak, nagyon keveset tudtak a saját környezetükön kívüli eseményekről, más országok népeiről, és nem is mutattak különösebb érdeklődést.

A francia külpolitika alakításában nem csak politikai, hanem gazdasági erők is közreműködtek. A francia-német pénzügyi és üzleti kapcsolatok – főként a nehéziparban – kimondottan szorosak voltak. 1906 után a Michelin és a Renault német leányvállalatokat alapított, míg az AEG francia cégeket vásárolt fel. A német acélgyárosoknak francia-Lotaringiában és Normandiában voltak érdekeltségeik, míg a Schneider és a Saint-Gobain a Ruhr-vidéki szénbányákban és Német-Lotaringiában vásárolt részvényeket. A Franciaországba irányuló német export 1905

¹ M.B. HAYNE: The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898-1914, pp. 14-32

² KEIGER, J.F.V.: France and the Origin of the First World War, p.128

és 1909 között 35%-kal nőtt.³ A fejlődő gazdasági kapcsolatok hatása a külpolitikában is megmutatkozott. Az 1909-ben Franciaország és Németország által aláírt, Marokkó kereskedelmi kizsákmányolására irányuló közös egyezményt francia és német üzletemberek együtt készítették elő. A francia gazdasági elit összességében támogatta a Joseph Caillaux nevével fémjelzett, a németekkel való kiegyezés irányába mutató külpolitikát. Nem akarták a németekkel való háborút – a vereséget – és ami a legriasztóbb lehetőség volt, egy esetleges új Kommün kikiáltását kockáztatni.

A gyarmati lobbizás (*parti colonial*) jelentős hatást gyakorolt a francia külpolitika menetére. A gyarmatbirodalom megeremtésének lehangosabb és legaktívabb képviselői a lobbizás tagjai voltak. A lobbizás olyan informális szervezet volt, amely eredményei jól kimutathatók, de tagsága és működése nehezen megfogható. Kicsi volt, de erős. 1914-ben 5 és 10.000 között volt tagjainak a száma.⁴ A lobbizás Eugène Étienne képviselő körül alakult ki. Szakemberekből – újságírók, írók, kutatók, köztisztviselők, politikusok – állt, de a gazdasági elit is képviseltette magát. Parlamenten kívül és belül több, eredményesen működő nyomásgyakorló csoportot állítottak fel. Sikerének egyik titka a notórius miniszteri és parlamenti érdektelenség volt, a másik pedig az, hogy Théophile Delcassé, külügyminiszterként a gyarmati kérdést külpolitikája alapvető részének tekintette. Étienne számára – akárcsak Ferrynek – a gyarmatok azért voltak fontosak, mert Franciaország számára a nagyhatalmi politizálás egyetlen színpadát jelentették.

A gyarmatbirodalom

Az 1914-es háború közvetett okait a gyarmati versengésben találjuk meg. A gyarmati versengéshez későn csatlakozott Németország olyan területekért szállt harcba, amelyet még egyetlen gyarmati hatalom sem mondott magáénak és egyre többet konfrontálódott a birodalomépítő Franciaországgal. Az első lépést a franciák az új francia gyarmatbirodalom kiépítése felé 1830-ban tették meg, Algéria katonai megszállásával. A II. Császárság alatt Kambodzsa és a Közel-Keletre hatoltak be, és az 1880-as években mind Tunézia (1881) és Madagaszkár (1885) is francia protektorátus lett. Közép- és Nyugat-Afrikában hatalmas területeket foglalt el a hadsereg és a tengerésztisztek, akik igen gyakran az 1880-as és az 1890-es évek elejének hivatalos kormánypolitikájától függetlenül – néha azzal ellentétesen – cselekedtek. A nyugaton elfoglalt területek Francia-Nyugat-Afrika néven egyesültek. Franciaországé volt Madagaszkár szigete Afrika délkeleti partjainál és még sok más terület. A francia gyarmatbirodalom területét és lakosságát tekintve a második volt a brit birodalom mögött. 1912-ben 10,6 millió km² volt a kiterjedése és 55,5 millió főt számlált.⁵

1900-tól a birodalom már önfinanszírozóvá vált és ahogy Ferry remélte, hatalmas piacot biztosítottak a francia áruk számára. 1902-től a gyarmatokkal való kereskedelem volumene nagyobb volt, mint a Németországgal, Belgiummal és Luxemburggal való együttes kereskedelem. 1903-ban a gyarmatok a francia import

³ POIDEVIN, R.: Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898-1914

⁴ ANDREW, C.M. – Kanya-Forstner, C.S.: The French „Colonial Party”: its Composition, Aims and Influence, 1885-1914, p.100

⁵ THOBIE, J.: La France impériale 1880-1914, p.59

9,4%-át tették ki és az export 13%-át. A gyarmati beruházások megtérülési rátája kimagasló volt. A Francia-Kongóba beruházó vállalatok pl. a háború előtt 25% és 38% közötti profitrátával számolhattak. Ugyanakkor a gyarmatokról befolyt jövedelem a társadalom szűk rétegének jövedelmét gyarapította.⁶

A gyarmatbirodalom építése egyáltalán nem volt népszerű Franciaországban. Az 1885-ös tonkini expedíció bukása után a nacionalisták Jules Ferry fejét követelték, mondván, hogy a tengerentúli terjeszkedési politika a központi problémáról, Németországról tereli el a figyelmet. Ferry lemondott hivataláról, keserűen panaszolva, hogy a gyarmatosításnak a francia nagyközönség érdeklődésére számot tartó egyetlen aspektusa a hastánc, más nem érdekli őket.⁷ Természetesen a gyarmatosítás rendületlenül folytatódott. A gyarmatbirodalom építés eszmei alapja nem a nagyhatalmiság kiterjesztése, vagy a társadalmi jólét növelése volt. Ernest Psichari, a filozófus-katona terjesztette a „civilizatorikus misszió” fogalmát, mely szerint Franciaország kulturális kötelességét teljesítve „civilizálja” a „barbár”, „alsóbb rendű” népeket. A gyarmatbirodalom léte a francia társadalomban csak az 1890-es években a ponyvaregényeken és az útleírásokon keresztül kezdett terjedni, népszerűsítve és sajátos bájt adva a birodalmi gondolatnak.⁸

A francia gyarmatbirodalom a brit klasszikus gyarmati rendszertől eltérő szerkezetű volt. Nem komplementer jellegű kereskedelmi kapcsolatokon, hanem javarészt pénzügyi befektetéseken alapult. Sőt, a gyarmati javak leföldözése nagyrészt a francia gyarmatokon kívül zajlott, ide a tengerentúli befektetések csupán 9%-a (!) irányult. A fejlődés magyarázata a francia iparosodás jellegében gyökeredzik. A pénzügyi és az ipari tőke fúziója viszonylag fejletlen volt Franciaországban, a tőke nem nagyon akart a hazai iparba befektetni és nem vonzotta a francia bankok által kínált alacsony kamatláb sem. Ugyanakkor a francia gazdasági elit 1914-re megközelítőleg 300 milliárd frank összegű megtakarítást halmozott fel. Ez a pénz nagyrészt külföldre áramlott. Körülbelül 10 millió franciának voltak külföldi részvényei, és 1914-ben 45 milliárd frank volt vagy külföldi államkötvényekben vagy magántársaságoknál lekötve.⁹

A francia állam nem volt érzéketlen a francia tengeren túli befektetések politikai előnyeire. Voltak politikusok, pl. a bankár Rouvier, akik nyíltan hirdették, hogy a francia pénzügyi erőt felhasználva politikai és gazdasági nyomást kell más államokra gyakorolni. Iskolapélda erre az Oszmán Birodalom, ahol a költségvetési hiány kétharmadát francia hitelezők vásárolták fel, illetve az állam közigazgatását francia hivatalnokok irányították. Az világháborút közvetlenül megelőző években, a francia ipari lobbij nyomást gyakorolt a kormányra, hogy kötelezze a bankokat nacionalistább hitelpolitika alkalmazására. Nevezetesen, hogy az kaphasson hitelt, aki francia árut – főként hadianyagot – exportál külföldre.¹⁰

A francia pénzügy befektetések kis része irányult a gyarmatokra, volt ahol teljes mértékben hiányzott, főként Fekete-Afrikában és Madagaszkáron. A befektetések mértéke talán Marokkóban volt a legnagyobb, ahol jelen voltak a nagy francia

⁶ GIRARDET, R.: L'idée coloniale en France de 1871 à 1962, p. 40

⁷ THOBIE, J.: p. 34

⁸ GIRARDET, R.: p. 68

⁹ BECKER, J.J.: 1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre? p.73

¹⁰ COBB, R.C.: France and the Coming of War, p.129

vállalatok, pl. a *Schneider*, a *Banque de Paris et des Pays-Bas* (a későbbi Paribas). Másik jó példa a francia gazdasági jelenlétre Indokína, ahol a franciák hatalmas gumiültetvényeket hoztak létre.¹¹

Nem tudjuk megmondani, hogy a gyarmati jövedelmek pontosan mekkora hatást gyakoroltak a külpolitikára, de nem szabad lebecsülnünk a jelentőségét. Franciaország azonban alapvetően az európai színtér nagyhatalma maradt.

Francia külpolitikai percepciók

1. Németország

Ma hajlamosak vagyunk – főként az európai integráció történetét vizsgálva – a német-francia szembenállást az európai államtörténet egyik alapvető, történeti konfliktusának tekinteni. Mindkét állam a frank birodalom felbomlása óta a kontinentális főhatalom szerepét kívánta betölteni, ami óhatatlanul konfliktusokhoz vezetett. Európa legrégebb és legerősebb törésvonala azonban nem a francia és a német államalakulatok között, hanem a brit-francia ellentétek mentén húzódik. Ennek fényében a német-francia szembenállás viszonylag újnak mondható. 1870 után, a porosz-francia háború katasztrofális veresége, Elzász-Lotaringia elcsatolása, a vereség utáni belső válság, és ennek hatására a Kommün kikiáltása után kezdte meg a briteket a német „ellenségkép” kiszorítani. Az újonnan egyesült Németország jelentette Franciaország biztonságára a legnagyobb fenyegetést.

Közvetlenül az I. világháborút megelőzően a franciák nem 1870 miatt tartották „örökös ellenségnek”, hanem az 1905-től egyre nyíltabban megnyilvánuló német „Weltpolitik” miatt. A német világpolitikai, gyarmatépítő törekvések mellett a francia politikai elit egy része folyamatosan napirenden tartotta Franciaország relatív demográfiai és gazdasági hanyatlását a német előrenyomuláshoz képest. A jobboldali sajtó ellenséges, sovíniszta retorikája azt sugallta a külpolitikai döntéshozatal számára, hogy a Németországhoz való nyílt francia közeledés társadalmi ellenállásba ütközne.¹² A kor társadalma ugyanakkor a nacionalista és a revansista körökön kívül nem tartotta a két országot kérlelhetetlen ellenségnek, a társadalom átfogóan nem érezte, hogy az 1870-71-ben elvesztett területek megérnek egy háborút. 1900-ra a revansizmus iránti lelkesedés hanyatlóban volt. 1870 után sok francia egyszerre érzett aggodalmat a porosz militarizmus, és csodálatot a német oktatás és kultúra iránt. Wagnert a párizsi Opera rendszeresen teltházzal, ünneplő közönség előtt játszotta.¹³

2. Nagy-Britannia

Hagyományosan Nagy-Britannia és nem Németország volt Franciaország első számú „történelmi ellenfele”. Az európai államfejlődés a fő törésvonalat a brit-francia, és nem a német francia ellentét mentén alakította ki. Ennek ellenére a hagyományos brit-francia ellenségkép egész 1907-ig, három évvel az *entente cordiale* aláírása utánig jelentős szerepet játszott a francia külpolitika formálásában.

¹¹ KEIGER, J.F.V.: p. 48

¹² POIDEVIN, R. – Bariéty, J.: Les relations franco-allemandes 1815-1975, pp. 69-86

¹³ ANDREW, C.: Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale: A Reappraisal of French Foreign Policy 1898-1905, p.55

Egy esetleges, Nagy-Britannia ellen vívott háború terveit, amely a német semlegességet feltételezte, csak 1907-ben adták fel.¹⁴

A két állam közötti közeledés annak ellenére nehézkes volt, hogy a francia külügyek élére 1898-ban Théophile Delcassé került, aki notórius germanofób lévén a brit-francia közeledést sürgette. A gyarmati versengés azonban szembefordította Párizst Londonnal. A külügyminiszter kinevezése után szinte azonnal Nagy-Britanniával kezdett foglalkozni. Az elhíresült fashodai konfliktus miatt egyáltalán nem volt elképzelhetetlen, hogy Franciaország és Nagy-Britannia nyílt háborúba keveredik egymással.

A konfliktus gyökerei az észak-afrikai területek gyarmatosításáig nyúltak vissza. Gabriel Hanotaux – Delcassé elődje a Quai d’Orsay-n – a gyarmati lobbifolyamatos nyomására gyarmati expanziós politikába kezdett Afrikában. Célja az volt, hogy Egyiptom kérdésében megegyezésre bírja Nagy-Britanniát (a franciák soha nem fogadták el az 1881-es megszállást), valamint, hogy összekösse Franciaország észak-afrikai gyarmatait a kelet-afrikaiakkal. Amikor 1898 júliusában Marchand ezredes hosszas, erőltetett menetelés után elérte a Felső-Nílus folyásánál Fasodát, maroknyi francia csapata Kitchener tábornokkal találta magát szemközt. A feszültség tapintható volt, az ütközet a háború kitörését jelentette volna. Marchand azonban meghajolt a túlerő előtt, és visszavonult. A meghátrálás „ára” az a megállapodás volt, ami később, az 1904-es *entente* alapját adta. A britek hallgatólagosan elismerték Párizs fennhatóságát Marokkó felett.

Franciaországban a nacionalista sajtó „megaláztatásként” mutatta be az incidenst, óriási visszhangot adva a fashodai eseménynek. Maga Delcassé is rövid ideig flörtölt a gondolattal, hogy a britek Egyiptomból való kiűzése érdekében a németekkel fogjon össze.¹⁵ A brit-francia kapcsolatok a búr háború miatt is tovább romlottak, amely erős búrbarát érzelmeket generált a francia sajtóban.

A közeledés

Delcassé csak 1903-tól tekintett Németországra legfőbb ellenfeleként. A gyarmati lobbifolyam azonban megelőzte, és jóval korábban, már Fasoda után arra jutott, hogy ha Franciaország valóban francia birodalmat kíván építeni a Földközi-tenger partjainál, akkor elemi érdeke kiegyezni a britekkel. Ettől kezdve erős nyomást gyakoroltak Delcassé-ra, hogy ismerje el az egyiptomi brit igényeket, cserébe formalizálják a franciák marokkói jelenlétét.¹⁶ 1900-ban az olaszok támogatását már megszerezték, mikor elismerték Olaszország ambícióit Tripoli irányába. Sőt, Olaszország ugyan a Hármas Szövetség tagja maradt, de 1902-ben titkos megállapodást kötött Franciaországgal, amelyben Róma ígéretet tett, hogy semmilyen Franciaország ellen irányuló agresszív paktumhoz nem csatlakozik.¹⁷

A britek formális támogatását nem lehetett ilyen könnyen megszerezni, mivel Londonnak hosszú távú érdekei voltak Marokkóban. Marokkó ugyanis stratégiai

¹⁴ KENNEDY, P.M. (szerk): *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, p. 22

¹⁵ ANDREW, C.: p.148

¹⁶ ANDREW, C.M. – Kanya-Forstner, C.S.: p.116

¹⁷ MILZA, P.: *Français et Italiens à la fin du XIXe siècle: aux origines du rapprochement franco-italien de 1900-1902*, p.1115

fontos helyet foglalt el Gibraltár és a Földközi-tengeren keresztül a Szezei-csatorna felé vivő útvonal biztonságának szempontjából. London azonban tisztában volt azzal, hogy a „fényes elszigeteltség” külpolitikájának napjai meg vannak számlálva és az európai ügyekbe való közvetlen beavatkozás hosszútávon elkerülhetetlen. Világos jele volt ennek az „entente cordiale”. 1904-ben Paul Cambon a londoni francia nagykövet ajánlatát követően VII. Eduárd és Loubet elnök kölcsönös hivatalos látogatást tettek egymás országaiban, és megkötötték azt a szívélyes szövetséget, amely megoldotta a Franciaország és Nagy-Britannia között feszülő nagyobb gyarmati kérdéseket. A megállapodás egyrészt szabad kezet adott Delcassé-nak, hogy a gyarmati lobbival oly módon áhított „előnyomulási politikát” folytassa Marokkóban, Nagy-Britannia elismerte, hogy Marokkóban a béke fenntartása Franciaország feladata. Másrészt Franciaország beleegyezett, hogy „nem gátolja” a brit tevékenységet Egyiptomban. Németország nem fogadta el a megállapodást és azt kérte, hogy Marokkó maradjon „nemzetközi kérdés”. Franciaország nem volt felkészülve a háborúra, így meghátrált.

Geopolitikai játszmák: a gyarmati színtér

A háború közvetlen okait az európai szövetségi rendszerekben találjuk. Az európai államok konfliktusai a gyarmati versenyfutáson keresztül „globalizálódtak”. Marokkó, és az észak-afrikai térség a francia biztonság biztosítása szempontjából kulcsfontosságú volt Párizs számára. Hagyományosan a Marseille-i partokat a Földközi-tenger túlszárnyáról, a Magreb-térségből védte meg, nem véletlen, hogy a francia flotta (*La Royale*) délen Toulon-nál állomásozott. Így a francia geopolitika számára elengedhetetlen volt, hogy az észak-afrikai területekre más európai állam ne tehesse rá a kezét.

Az első marokkói válság

A francia előnyomulási politika első lépése az volt, hogy Párizs felvásárolta a marokkói államadósságot, megszerezve ezzel a terület pénzügyi irányítását. A következő lépésben megismételték az 1881-es tunéziai stratégiát, és szinte titokban kikiáltották a protektorátust. A francia stratégia sikere és gyorsasága szinte kiprovokálta a német beavatkozást. A „Kaiser” 1905 márciusában Tangier partjainál behatolt a marokkói területekre. Németország egyrészt a szultán függetlenségét, másrészt a marokkói német érdekek elismerését követelte, illetve hogy a „marokkói kérdést” nemzetközi konferencián vitassák meg. Delcassé elítélte a „német agressziót és megfélemlítést”, ahogy ő, illetve a francia sajtó következetesen emlegette a német lépéseket.¹⁸ A francia képviselőház (amelynek Delcassé elszigetelt és népszerűtlen tagja volt) nem támogatta a külügyminisztert. Rouvier miniszterelnök pedig arra a következtetésre jutott, hogy ha a németekkel tárgyalásokat akar kezdeni, nincs más választása, és Delcassé-t menesztenie kell.

A nacionalisták és a gyarmati lobbival ismét vesztesnek érezték magukat. Az 1906-ban Algéciras-ban összehívott nemzetközi konferencia azonban inkább a német reményeket hiúsította meg, mint a franciákat. Marokkót nemzetközi garanciák alá helyezték, de a gyakorlatban a francia befolyás érvényesült. 1906-ban Spanyolország és Franciaország arra kényszerítette a szultánt, hogy engedje át a

¹⁸ ANDREW, C.: p.206

rendőrség irányítását az összes marokkói tengerparti városban. Delcassé-nak azonban mennie kellett, és Franciaország nem hirdethette ki a protektorátust, de a marokkói válság Holstein és Bülow reményeivel ellentétben nem bontotta fel a brit-francia „szívélyes szövetséget”. Az entente megerősödött, és a német ambíciók iránti gyanakvás tovább nőtt.

Franciaországot és Németországot az első marokkói válság nem tette esküdt ellenségekké. Az új berlini nagykövet, Jules Cambon, akit 1907 januárjában neveztek ki, keményen dolgozott a közeledésen, bár a külügyminisztérium fanatikusan germanofób tisztségviselői mindent megtettek, hogy szabotálják a munkáját.¹⁹ Az 1909 februárjában Marokkó kérdésében létrejött francia-német egyezményben Németország elismerte a francia érdekek elsőségét, de jogot formált a terület gazdasági kiaknázására. Marokkó továbbra is a nemzetközi feszültségek egyik gócpontja maradt és a feszültség inkább a francia, mint a német akciók miatt nőtt.²⁰

A második marokkói válság

1910 második felétől orientációváltás állt be a francia külpolitikában. A külpolitikai döntéshozatal ekkor már nem a gyenge technokrata külügyminiszterek (Pichon és Cruppi), hanem az erős állandó tisztségviselői kar irányítása alatt állt. 1910-ben az 1906-os és az 1909-es egyezményeket felrúgva a francia politika Marokkó katonai megszállása mellett tette le a voksát.

A szultán elleni felkelés utáni rend helyreállításának hamis ürügye alatt (aki egyáltalán nem kért az új adók ellen kitört felkelés leverésére francia segítséget, mint ahogy a franciák állították) 1911. április 27-én francia csapatok vonultak be Fez városába, majd tovább az ország belsejébe. A német külügyminiszter, Kinderlen-Wächter drasztikus válaszlépés mellett döntött. A „Panther” nevű őrhajót Agadirba küldte, hogy nyomatékot adjon a német követeléseknek. A követelések középpontjában az állt, hogy a franciák kárpótolják a németeket Francia-Kongóban. Kevésbé ismert, hogy a válaszlépést Joseph Caillaux, a francia pénzügyminiszter javasolta a Külügyminisztérium háta mögött folytatott titkos tárgyalásokon.²¹

A francia revansista, nacionalista körök a Panther megjelenését provokációként értékelték. A háború veszélye olyannyira valóságos volt, hogy Nagy-Britannia – a Lloyd George pénzügyminiszter 1911. július 21-én tartott beszédéből ítélve – nem csak a német akció francia interpretációját osztotta, hanem késznek mutatkozott Franciaországnak fegyveres segítséget is nyújtani. A britek határozott kiállása a franciák mellett lelohasztotta a konfliktust. Mind Németországban, mind Franciaországban voltak, akik a háború helyett a tárgyalást részesítették előnyben. Az új francia miniszterelnök, Joseph Caillaux is osztotta ezt a nézetet. Caillaux hamar ráébredt, hogy a francia sereg nem nyerheti meg a németek elleni háborút, illetve, hogy orosz szövetségesük Marokkót nem tekinti olyan konfliktusnak, ami miatt mozgósítania illene. Technokrata külügyminisztere, Justin de Selves háta

¹⁹ WILLIAMSON, S.R.: The Politics of Grand Strategy: Britain and France Prepare for War, 1904-1914, pp. 24-33

²⁰ ALLAIN, J.C.: Agadir 1911, une crise impérialiste en Europe pour la conquête du Maroc, p.10

²¹ ALLAIN, J.C.: p. 48-67

mögött tárgyalva Caillaux megállapodott abban, hogy átengedi Francia-Kongó egy részét és garantálja a német gazdasági érdekek elismerését Marokkóban, ha cserében a németek belemennek a francia protektorátus kikiáltásába. A megállapodás idő előtt nyilvánosságra került, és a gyarmati lobbis, illetve a francia nacionalista erők mind a parlamenten belül, mind kívül ösztönöztek zúdítták Caillaux-ra. Marokkóban felkelés tört ki, a franciák 70.000 fős sereget vezényeltek ki, hogy vessen véget.²² Marokkó elfoglalásával Afrika egyetlen része sem maradt nyitva a gyarmatosítás számára: nem volt több hely, amellyel meg lehetett volna vásárolni Németország gyarmati követeléseit. A Képviselőház megszavazta ugyan az 1911 novemberi német francia megállapodást, de a Szenátus, amit inkább Caillaux módszere, mint politikája zavart, 1912 januárjában lemondásra kényszerítette a miniszterelnököt.²³

A francia külpolitikai lépések a háború szélére sodorták Európát, de a világháborút a gyarmatok feletti osztozkodás, a területi kompenzáció még elhárította. A nagy világegést azonban csak elodázta. 1911 után egyre többen – többek között az új francia miniszterelnök, Raymond Poincaré is – így gondolta. Az európai problémákat területi kompenzáció híján Európában kellett megoldani.

Agadirtól az Armageddonig

A külügyi döntéshozatal centralizálására Poincaré alatt került ismét sor. 1912 januárjában Caillaux-t a lotaringiai születésű Raymond Poincaré váltotta, aki számára az „elvesztett tartományok” visszaszerzése fontos volt. Poincaré – főként miniszterelnökké választása után – nagy hangsúlyt helyezett a külügyek irányítására, és az önálló külpolitikát folytató tisztségviselők hatalmának visszafogására. Éppen ezért technokrata külügyminisztereket nevezett ki, és módszeresen megnyirbálta az ebből a szempontból túl aktív nagykövetek, tisztviselők hatalmát.

Raymond Poincaré egyik nagy problémája a külügyek primátusának megerősítése volt. A francia társadalom nem érezte a közelgő háború súlyát. A sűrűsödő nemzetközi feszültségek közepette a nacionalista körökön kívül mindenkit sokkal jobban érdekelték a belügyek. A nacionalizmus és a nacionalista körök újjáéledése részben a belső hatalmi harcok terméke volt. Poincaré látóterének középpontjában – főleg Agadír után – a nemzetközi ügyek álltak.²⁴ A német agresszió önmagában nem aggasztotta, amiatt aggódott, hogy Oroszország Marokkó kérdésében vonakodott a franciákat támogatni. Poincaré számára az orosz szövetség a francia biztonság egyik elsődleges sarokköve volt. Az együttműködés megerősítésében külső tényező, a német külpolitikai fordulat segítette. Bismarck – egy esetleges kétfrontos háborútól tartva – óvatosan kerülte a konfliktust Oroszországgal, de 1890-es távozása után a két állam bilaterális kapcsolatai romlani kezdtek. A Balkán a 19. században frissen függetlenedett, kisállamai, Bulgária, Románia, Görögország, Szerbia és Montenegró kerültek a konfliktusok középpontjába. Szerbia és más területek Oroszország befolyási övezetébe tartoztak. Bosznia-Hercegovina az Osztrák-Magyar Monarchiába, ami folyamatos feszültséget jelentett Oroszország és Osztrák-Magyar Monarchia között.

²² BECKER, J.J.: p.135

²³ ALLAIN, J.C.: p.45

²⁴ BECKER, J.J.: p.15

Poincaré nem volt háborús uszító. Nem tervezte, hogy visszafoglalja Elzászt vagy saját szülőföldjét, Lotaringiát.²⁵ Agadir után azonban egyre kevesebb reményt fűzött a tartós európai békéhez. Nem akarta háborút, de ha a háború elkerülhetetlen, akkor nem akarta, hogy Franciaország akár diplomáciailag, akár katonailag felkészületlen legyen. Legnagyobb félelme az volt, hogy a válság óráiban Franciaország egyedül áll majd a németekkel szemben. Ezért ragaszkodott teljes erővel az orosz szövetséghez, és ellenezte kitartóan, hogy a Hármas szövetség (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia és Olaszország) és az Antant (Oroszország, Franciaország és Nagy-Britannia) szövetségi rendszere fellazuljon. A bismarcki szövetségi rendszerek átalakulása során a veszély fennállt. Az 1890-es évek elején Németország szövetséget kötött az Osztrák-Magyar Monarchiával Oroszország ellen, ezzel Franciaország karjaiba kergette Oroszországot. A fordulatot az 1893/94-es titkos megállapodások jelezték. Szimbolikus jelentősége volt a cár 1896-os párizsi látogatásának, mikor lefektette a III. Sándor híd alapjait, a bilaterális kapcsolatokat szimbolikusan is megerősítve. Francia részről a szövetség gerincét a francia polgárság nagyarányú befektetései jelentették. A franciák a vezető lapok pénzügyi szakértői véleményére alapozva felvásárolták az orosz államkötvényeket. A közvélekedés és az újságírók szerint a befektetések olyan biztosak voltak, mint az arany. Amikor 1917-ben a bolsevikok nyilvánosságra hozták az archívumokat, kiderült, hogy az újságírók közül sokan a cári vagy a francia titkosszolgálat zsoldjában álltak.²⁶

Az orosz szövetségnek négy nagy következménye lett a francia és az európai külpolitikára nézve.²⁷ Először is Németország és Franciaország támogatását élvezve az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország kölcsönösen azt érezték, hogy szabad kezet kaptak a Balkánon. Másodsor Franciaország feltételezte, hogy revansot vehet Németországon, mert Oroszország támogatná őt. Harmadszor Németország harapófogóba került, egy esetleges háború idején két fronton is fenyegették. A feltételezések egyenes következményeként a német vezérkar elkészítette a Schlieffen-tervet, amely Franciaország gyors lerohanását irányozta elő. A gyorsaság megkívánta, hogy Belgiumon keresztül rohanják le a franciákat, Párizs még azelőtt körülrzáva, mielőtt a lassú orosz sereget mobilizálnák.

A külügyi irányítás visszaszerzésének első lépése a miniszteri tekintély helyreállítása volt a Quai d'Orsay-n, majd a független gondolkodású nagykövetek, mint Jules Cambon vagy Barrère kezdeményezéseinek megfélekezése. Cambon és Barrère is komoly lépéseket tettek a francia-német és a francia-olasz közeledésért, a feszültségek csillapításáért. Poincaré a francia elszigetelődés lehetősége miatt nem kívánt szemet hunyni a nagykövetek tevékenysége felett. Komoly fejfájást okozott számára az 1912-es Haldene-misszió, amely a brit-német közeledés lehetőségét vetette fel. Sir Francis Bertie, a franciaországi brit nagykövet időben értesítette Poincaré-t, aki megtámadta a kezdeményezést.²⁸

²⁵ WILLIAMSON, S.R.: p.108

²⁶ GIRAULT, R.: Emprunts russes et investissements français en Russie 1887-1914, pp.206-245.

²⁷ POIDEVIN, R. – BARIÉTY, J.: Les relations franco-allemandes 1815-1975, pp.158-159

²⁸ KENNEDY, P.M.: pp. 58-73

Poincaré biztonságpolitikájának alapja – ahogy már láttuk – az orosz szövetség volt. Az oroszok miatt félt „flörtölni” az olaszokkal.²⁹ Központi kérdés volt nála a Bismarck által létrehozott, régi *Dreikaiserbund* felélesztésének minden áron való megakadályozása. Az oroszok közeledése az Osztrák-Magyar Monarchiához ezt az utat nyithatta volna meg. 1912-ben személyesen utazott Szentpétervárra, hogy megerősítse a francia-orosz kapcsolatokat. Nem akart ő bírák csekket adni Oroszországnak – valójában mindent megtett, amit tudott, hogy visszatartsa az oroszokat – de kétségtelen, hogy hatalmi egyensúly-koncepciója veszélyesebb helyre tette Európát és mind jobban a háború szélére taszította a kontinenst.

Katonai értelemben Poincaré azonosult a francia vezérkar által támogatott átfogó offenzíva stratégiájával, amelyet 1911 augusztusában az új vezérkari főnök, Joffre tábornok ismertetett. Ez volt az ún. „17-es Terv”. Támogatta, hogy a sorkatonai szolgálat idejét emeljék fel három évre, annak ellenére, hogy a két éves szolgálatot csak 1905-ben vezették be. A sorkatonai szolgálat idejének megnövelése és annak jelentősége a katonai képességek összehasonlításával érthető meg. Az 1905-ös törvény előírásai szerint a tartalékosok erős kiképzést kellett volna, kapjanak, de 1912-re a vezérkar már tisztában volt vele, hogy a katonák képzése – főleg a tartalékosoknál – nem felel meg a kívánalmaknak. 1913 februárjában és márciusában – még azelőtt, hogy a német hadsereg ismét létszámot emelt – a francia hadvezetés megszerezte Briand miniszterelnök és Poincaré köztársasági elnök támogatását a sorkatonai szolgálat időtartamának megemeléséhez. Amikor a németek a nemzetközi feszültségek sűrűsödésére létszámemeléssel reagáltak, nyilvánvaló lett a francia és a német katonai képességek különbsége. A német hadsereg létszáma megközelítőleg 850.000 főre bővült, miközben Franciaországnak összesen 490.000 katonája volt. A sorkatonai szolgálat meghosszabbításával Franciaországnak már 750.000 fős lett a hadserege. A szocialisták és a radikálisok Caillaux vezette szárnya a „három éves törvény” ellen kampányolt, amelynek tetőpontja az 1913. május 25-én tartott tüntetés volt, amelyen 150.000-en vettek részt. A Képviselőház azonban 1913. július 19-én megszavazta a törvényt. A szocialista kampány nem volt eredménytelen. Elérték, hogy a kormány új jövedelemadót vezessen be, ezzel lényegében a három éves törvény költségeit a tehetősek fizették. 1914-től ezt a jövedelemadót az 5.000 frank feletti jövedelmekre vetették ki, ami jóval az átlagkereset feletti jövedelmet jelentett.³⁰ A háború előestéjén a „17-es Terv” Elzász-Lotaringián keresztül akart csapást mérni Németországra. Joffre szívesebben támadott volna Belgiumon keresztül, de a belga semlegesség megsértése elfogadhatatlan volt a francia politikai vezetés és a brit kormány számára is.

1914-ben a francia társadalom nem készült háborúra. Azokat a geopolitikai és stratégiai érveket, amelyek Franciaország számára egy esetleges offenzívát tartottak előnyösnek nem lehetett a nagyközönség előtt megvitatni. Nem csak azért, hogy a tervek ne jussanak az ellenfél tudomására, vagy mert a republikánus érzékenységet sérthette volna az offenzív háború, hanem azért, mert az I. világháború előtt a diplomácia nem így működött. A közvélemény szerepe majd csak a tömegpolitika kialakulásával vált fontossá. Az új évszázad hajnalán a háború a küszöbön állt. Akik követték a külvilág eseményeit, azok jó része úgy gondolta, hogy ugyanolyan rövid

²⁹ MILZA, P.: pp.896-908

³⁰ KRUMEICH, G.: Armements and Politics in France on the Eve of the First World War: the Introduction of Three Year Conscription 1913-1914

lesz, mint a francia-porosz háború volt. Mások – közöttük a francia szocialista párt megalapítója, Jean Jaurès – látták, hogy a technológiai fejlődés pusztítóbb háborúvá teszi. A közvélemény többségéhez így jutott el a háború lehetősége, Jaurès az 1914 előtti évet háború-ellenes kampány szervezésével töltötte. A francia társadalom hétköznapijaiba azonban még így sem szivárgott be egy esetleges háború lehetősége. Sőt, még 1914 elején is jó pár jel a német-francia kapcsolatok javulására utalt. Januárban Poincaré elfogadta a német nagykövetség vacsorameghívását, és februárban megegyeztek a Konstantinápoly-Bagdad vasútvonal közös finanszírozásáról.³¹

Franciaország 1914 májusában, közvetlenül a háború előtt kormányváltás előtt állt. A parlamenti választásokon a szocialisták 102 helyet szereztek meg, a független szocialisták 30-at és Caillaux radikálisai 136-ot, így a baloldal együttesen 268 mandátumot tudhatott magáénak a 600 helyből.³² A választási eredmények alapján úgy látszott, hogy az 1902-es baloldali blokk megismétlődik, Caillaux miniszterelnök lesz, Jaurès pedig külügyminiszter. Ismerve Jaurès háborúellenes tevékenységét, a választási eredmények a francia külpolitika fordulatát hozhatták volna el. Ám nem így történt. Caillaux a korai bulvársajtó áldozatává vált. Július túlnyomó részében a francia közvéleményt nem az osztrák trónörökös, Ferenc Ferdinánd és feleségének Sarajevóban történt június 28-i meggyilkolása által elindított eseménysorozat foglalkoztatta, hanem Mme Caillaux tárgyalása. Caillaux volt felesége eljuttatta szerelmes leveleit a sajtónak, Caillaux jelenlegi felesége pedig – hogy megakadályozza a levelek nyilvánosságra hozatalát – 1914. március 17-én bement a Le Figaro szerkesztőségébe, és lelőtte a főszerkesztőt. A sarajevói merénylet napján hozta meg a bíróság Mme Caillaux ügyében az ítéletet. A hölgyet felmentették. A párizsi esti újságok nem a háború, hanem az ítélet lázában égtek. Hogy mi történt egy távoli országban a Habsburg trónörökösrel, nem tartott különösebb érdeklődésre számot, így címlapra sem kerülhetett.³³

A botrány miatt Caillaux nem alakíthatott kormányt. Poincaré hosszas nyomást gyakorolt a Képviselőházra, hogy az ő a politikai középre mozdult jelöltjét, René Vivianit fogadják el a kormányfői posztra. Viviani névlegesen baloldali kormánya lett az a kormány, amelynek szembe kellett néznie a Balkánról jövő robbanással. Július 15-én Poincaré és Viviani Oroszországba és Skandináviába látogatott, jelezve, hogy tudják, a háború ekkor már elkerülhetetlen volt.

Németország támogatást ígért az Osztrák-Magyar Monarchiának, amely 1914. július 23-án ultimátumot nyújtott át Szerbiának. Csak ekkor értették meg az emberek, hogy valószínűleg háború lesz. Szerbia minden pontot elfogadott, kivéve azt, hogy az osztrák-magyar rendőrség vezesse a gyilkosság ügyében a nyomozást, amelyet Szerbia a Nemzetközi Bíróság elé akart vinni döntőbíráskodásra. Az Osztrák-Magyar Monarchia ennek ellenére 1914. július 28-án hadat üzent. Másnap Oroszország elrendelte a hadsereg mozgósítását.

A háború ugyan nem a franciák, hanem a Szerbia miatti orosz és osztrák hajthatatlanság miatt tört ki, illetve mivel a németek kihasználva a válságot, Nagy-

³¹ POIDEVIN, R. – Bariéty, J.: p.173.

³² COBB, R.C.: France and the Coming of War, p.140

³³ HAYNE, M.B.: pp. 215-236

Britannia és Franciaország számára elfogadhatatlan, új erőegyensúlyt akartak Európában létrehozni. Mivel a német offenzíva Franciaország lerombolását és a belga semlegesség megsértését jelentette, Franciaország saját háborús részvételét a német agresszióval szembeni legitim önvédelemként kommunikálhatta. Franciaország azonban nem egyszerű áldozat volt. Meghatározó szerepet játszott abban, hogy a háború általános háború lett. Sem Paléologue, a moszkvai nagykövet, sem Poincaré (ebben az időszakban Viviani alkalmatlansága miatt ő volt a francia politika valódi irányítója) nem tartotta vissza Oroszországot, hogy Szerbiát háborús ürügyként használja, vagy hogy aktiválja a Szövetséget.

A háborús láz egyre nőtt. Belgium visszautasította azt a német ultimátumot, amelyben a csapatok áthaladását kérték, így Németország hadat üzent Belgiumnak és Franciaországnak. Franciaország 1914. augusztus 3-án üzent hadat Németországnak. Nagy-Britannia is ultimátumot küldött a németeknek: ha Németország megsérti a belga semlegességet, Nagy-Britannia hadat üzen. Másnap, 1914. augusztus 14-én Németország lerohanta Belgiumot és Nagy-Britannia ígéretéhez híven hadat üzent Németországnak.

Franciaországban 1914. augusztus 26-án minden politikai áramlat képviselője csatlakozott a kormányhoz, hogy nemzeti egységkormányt (*union sacrée*) alakítsanak. Az egység valóban létrejött. Mindenki megdöbbenésére, a hajthatatlan szocialista, Jules Guesde tárca nélküli miniszter lett. A kommunista szakszervezet, a CGT vezetője, Léon Jouhaux Párizs érsekének oldalán csatlakozott a nemzetbiztonsági tanácshoz.

Felhasznált irodalom:

- ALLAIN, J.C.: Agadir 1911, une crise impérialiste en Europe pour la conquête du Maroc, 1. kötet, Párizs, 1976, Publication de la Sorbonne, ISBN-10: 2859440046
- ANDREW, C.: Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale: A Reappraisal of French Foreign Policy 1898-1905, London, 1968, Macmillan: St. Martin's Press, ISBN-13: 978-0333060957
- ANDREW, C.M. – KANYA-FORSTNER, C.S.: The French „Colonial Party”: its Composition, Aims and Influence, 1885-1914. In: The Historical Journal, 1971, 14. évf. 1. szám, pp 99-128.
- BARRACLOUGH, G.: From Agadir to Armageddon: Anatomy of a Crisis, London, 1982, Littlehampton Book Services Ltd., ISBN-13: 978-0297781745
- BECKER, J.J.: 1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre? Párizs, 1977, Sciences-Po (les Presses), ISBN: 2-7246-0396-6
- COBB, R.C.: France and the Coming of War In: R.J.W. EVANS – H. POGGE VON STRANDEMANN (szerk.) The Coming of the First World War, Oxford, 1988, Oxford University Press, pp. 125-144, ISBN 0-19-822841-4
- GIRARDET, R.: L'idée coloniale en France de 1871 à 1962, Párizs, 1972, Hachette. ISBN-13: 978-2012792500

- GIRAULT, R.: Emprunts russes et investissements français en Russie 1887-1914, (Histoire économique et financière de la France), Párizs, 1999, Comité pour l'histoire économique et financière de la France, ISBN-13: 978-2110909459
- HAYNE, M.B.: The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898-1914, Oxford, 1993, Clarendon Press. ISBN: 978-0-19-820270
- KEIGER, J.F.V.: France and the Origin of the First World War, London, 1983, Macmillan Press. ISBN 0-333-28551-4
- KENNEDY, P.M. (szerk): The War Plans of the Great Powers 1880-1914, London, 2014, Routledge. ISBN-13: 978-0049400566, pp 75-98, 99-117
- KRUMEICH, G.: Armements and Politics in France on the Eve of the First World War: the Introduction of Three Year Conscription 1913-1914, Leamington Spa, 1984, Berg Publisher. ISBN-13: 978-0907582151
- MILZA, P.: Français et Italiens à la fin du XIXe siècle: aux origins du rapprochement franco-italien de 1900-1902, 2. kötet, Róma, 1981, École Française de Rome.
- POIDEVIN, R. – BARIÉTY, J.: Les relations franco-allemandes 1815-1975, Párizs, 1977, A. Colin. ASIN: B0000E8ITX
- POIDEVIN, R.: Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898-1914, Párizs, 1969, A. Colin.
- THOBIE, J.: La France impériale 1880-1914, Párizs, 1982, Mégreils, ISBN-13: 978-2866100087
- WILLIAMSON, S.R.: The Politics of Grand Strategy: Britain and France Prepare for War, 1904-1914, 2008, ACLS Humanities E-Book. ISBN-13: 978-1597404051

KÖVÁRINÉ DR. IGNÁTH ÉVA

BELGIUM AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ SODRÁSÁBAN

Absztrakt

A Belga Királyság 1830-ban lett független a Holland Királyságtól, és a nagyhatalmak a londoni egyezményben garantálták semlegességét 1839-ben. Az első világháborúban azonban Németország megtámadta, és egészen 1918-ig súlyos harcok folytak az ország területén. Jelen írás bemutatja, hogy a brit hadba lépés mennyiben kapcsolódik a belga semlegesség megsértéséhez. Belgium kis országgént mennyiben tudott ellenállni a német támadásnak? Milyen következményekkel járt az első világháború Belgiumra és a flamand nyelvi törekvésekre nézve? Milyen céljai voltak a belga külpolitikának a nagy háborút követően? A cikk ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Kulcsszavak: I. világháború, Belga Királyság, garantált semlegesség, ellenállás, Belgium külpolitikai céljai

Abstract

The Kingdom of Belgium gained its independence from the Kingdom of the Netherlands in 1830, and the great powers of Europe guaranteed its neutrality in the Treaty of London in 1839. However, Germany attacked the kingdom in the First World War, and severe fighting was going on the Belgian territory until 1918. The paper is going to analyse the interrelation between the violation of Belgian neutrality and Great Britain entering the war. How did the Belgian army confront the German attack? What were the consequences of the First World War on Belgium as a whole and on the Flemish question? What aims did the Belgian foreign policy have after the war? The present essay is going to answer these questions.

Keywords: First World War, Kingdom of Belgium, guaranteed neutrality, resistance, aims of the Belgian foreign policy

Belgium az első világháború sodrásában

*„Belgium is a nation, not a road.”
/I. Albert/*

I. Albert az egyik legnépszerűbb volt a belga királyok közül az ország történelme során. Népszerűségéhez nagyban hozzájárult az, hogy az első világháborúban a belga seregek főparancsnokaként helytállt, és a háború négy évében tartotta az ország észak-nyugati csücskét, az Yser (IJser) folyó vidékét. A nagy háború időszakában egészen 1918-ig önállóan vettek részt a belga seregek a német haderő feltartóztatásában, ez a helyzet akkor változott meg, amikor az antant offenzívájára sor került 1918-ban.

Belgium fekvése, geostratégiai helyzete miatt nem tudott kimaradni a háború sodrából. A fenti idézet is utal erre, tekintve, hogy a francia-német határon lévő erődítmények kikerülése érdekében a császári csapatok Belgium területén való átvonulást terveztek. Az 1905-ben született Schlieffen-terv vázolta fel a német csapatmozgásokat egy lehetséges francia-német háború esetén – reagálva az orosz-francia szövetségre¹, és Németország bekerítésére. A cél az volt, hogy a francia hadsereget minél gyorsabban térdre kényszerítsék, még mielőtt segítséget kapna. A korabeli német hadvezetés számításai szerint az orosz mozgósítás mintegy hat hétig tartana, az ország óriási méretéből adódóan – ennél rövidebb ideig tartó hadjáratot terveztek Franciaország ellen. Az eredeti tervben mindhárom Benelux állam területén való áthaladás szerepelt, azért, hogy a jelentősen megerősített, felszerelt francia határ menti erődítményeket megkerüljék. Schlieffen utóda, Helmuth von Moltke, aki 1906-ban vette át a német haderő vezetését, Hollandia invázióját kivette a tervből. Azonban a semleges Luxemburg és Belgium elfoglalása, és felvonulási területként való felhasználása megmaradt, tekintve, hogy ezen országok határait kevésbé védték. A korabeli német haditerv szerint, a német csapatok Flandria síkságain keresztül gyorsan nyomultak volna előre, és – Moltke legalábbis ezzel számolt – a belga hadsereg nem tudna számottevő ellenállást felmutatni az előrenyomuló német csapatokkal szemben. Így a nyugati fronton a háború megnyerhető, mielőtt a keleti fronton elkezdődne az².

A terv sem a gyors brit beavatkozással, hadüzenettel, sem pedig komoly belga ellenállással nem számolt. A következőkben jelen írás megvilágítja, hogy a brit magatartás a belga semlegesség megsértése kapcsán mivel volt magyarázható, miért érezhette azt a német vezetés, hogy Nagy-Britannia nem fog gyorsan reagálni a Schlieffen tervben foglalt lépésekre. Arra is kitér, hogy a belga hadsereg mennyiben járult hozzá ahhoz, hogy nem sikerült a német haditervet a kezdeti időzítésnek megfelelően kivitelezni. Miután Belgiummal kapcsolatban talán elsősorban a nyelvi megosztottság ötlük az ember eszébe, megvizsgáljuk, hogy az első világháború alatti német megszállás milyen hatással volt a nyelvi kérdés kiéleződésére, és hogyan került ez a probléma elő az I. Albert által vezetett belga hadseregben. Végül, a háború utáni külpolitikai törekvésekre világítunk rá.

„Bátor kis Belgium”³

Belgium az 1830-as forradalmi megmozdulásokat követően vált függetlenné a Holland Királyságtól. Semlegességét 1839-ben a nagyhatalmak a londoni jegyzőkönyvben garantálták, melynek aláírói Oroszország, Franciaország, Nagy-Britannia és Poroszország voltak. 1870-ben az európai események láncolata arra készítette Nagy-Britanniát, hogy a belga semlegesség és függetlenség feletti

¹ Nagy-Britannia és Franciaország 1904-ben kötötték meg az entente cordiale-t, amely bár nem klasszikus katonai szövetség volt, mindenesetre egyértelműen Németország ellen irányult. A francia politikai vezetés Oroszországot is be akarta vonni a szövetségi rendszerbe. Békési László (2004) A politika földrajza. p. 9.

² A tervnek két másik bizonytalan dologgal számolt: azzal, hogy Nagy-Britannia semleges marad, Olaszország viszont nem. MASSEY, Isabella M.: The diplomatic origins of the first world war. p 187.

³ Brit képeslap, 1914
[http://commons.wikimedia.org/wiki/File:%27Brave_Little_Belgium %27.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:%27Brave_Little_Belgium_%27.jpg), letöltés: 2014. 09. 01.